

HZ. ALİ İLE HRİSTİYANLAR ARASINDA İMZALANAN BİR ANTLAŞMA VE BU ANTLAŞMANIN SATIRARASI TÜRKÇE TERCÜMESİ*

The Treaty Signed Between İmām 'Alī' and Christians and Its Interlinear Turkish Translation

Mehdi REZAEI**

Öz

Orta Doğu coğrafyası tarih boyunca farklı dinlere ve mezheplere ev sahipliği yapmıştır. Kimi devirlerde birbirleriyle çatışan bu dinler ve mezhepler kimi devirlerde de barışçıl bir şekilde aynı coğrafyada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hiç kuşkusuz, hükümetler ve kavimler arasında imzalanan antlaşmalar söz konusu barışçıl ortamın oluşmasında önemli rol oynamıştır. İslamiyetin yayılmasıyla birlikte Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında da birçok antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmalar sonucunda gayrimüslim topluluklar cizye karşılığında kendi inanç ve kültürlerini yaşatmaya devam etmişlerdir. Yüzyıllar boyunca Yahudi, Hristiyan ve diğer dinî topluluklar Müslüman hükümetlerin tebaası oldukları için kendi dinleri ve kültürlerini korumak amacıyla Müslüman hâkimlerle antlaşma imzalamak zorunda kalmışlardır. Bu durumu İslamiyetin ilk yıllarından itibaren görmek mümkündür. İşte bu antlaşmalardan biri de 660 (Hicri 40) yılında Hz. Ali ve Hristiyan büyükleri arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmanın İran, İtalya ve Ermenistan'da toplam olarak yedi nüshası tespit edilmiştir. Bunlar arasında Türkçe tercümesi olan yegâne nüsha, İsfahan Çehel Sütun Müzesinde bulunmaktadır. Söz konusu nüsha bilinmeyen bir tarihte Kûfi hattıyla deri üzerine istinsah edilmiş, orijinal satırların altında sözcükler nesih hattıyla tekrar yazılmış ve bu iki satırın altında ise sözcüklerin Türkçe tercümeleri kaydedilmiştir. Dil özellikleri dikkate alındığında nüshanın 16. yüzyıldan sonra Türkçeye çevrildiği anlaşılmaktadır. Tomar biçiminde olan bu nüsha 6.87 metre uzunluğa 35.5 cm ise ene sahiptir. Antlaşmada Hristiyanların çeşitli yönlerden haklarının korunması ve Müslümanların bu antlaşmaya sadık kalmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu belgenin tarihi önemini yanı sıra Türkçeye tercüme edilmesi de başka bir önem taşımaktadır. Kimi araştırmacılar Hz. Ali'nin Hristiyanlarla böyle bir antlaşma yapmadığını iddia etmekte, onun sahte olduğunu öne sürmektedirler. Bu makalede antlaşmanın Çehel Sütun nüshası incelenmiş, Türkçe bölümü transkripsiyon edilmiştir. Birkaç sözcük hariç okunaklı ve temiz bir nüshadır. Türkçe bölümünde satırrası çevirilerin özelliği itibarıyla düzgün cümlelerin kurulmasından ziyade kelimelerin doğru biçimde tercüme edilmesine özen gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ali, Hristiyanlar, Antlaşma, Türkçe Tercüme, Çehel Sütun Müzesi.

Abstract

Throughout history, the geography of the Middle East has encompassed various religions and denominations, which in some periods have been in conflict with each other, and in some other periods, have continued to live peacefully in the geography. Undoubtedly, the treaties signed between governments and tribes have played an important role in creating a peaceful atmosphere. As a result of the spread of Islam, numerous treaties have been signed between Muslims and non-Muslims, through them non-Muslims, in exchange for paying *jizya* (a per capita yearly taxation), maintained their beliefs and culture. Considering that for centuries, Jews, Christians, and other religious groups were citizens of Islamic governments, they were forced to make treaties with Muslim rulers in order to preserve their religion and culture. This situation has been evident since the early years of the rise of Islam. One of these treaties is the treaty signed between İmām 'Alī' and the Christian elders in the year 660 AD (40 AH). Seven copies of this treaty have been found in Iran, Italy, and Armenia. Among these, the only one with a Turkish translation is kept in the Isfahan Chehel Sotoun Museum. This version, at an unknown time, was written on the parchment page in *Kūfic* script, below the mainline, the words

* Geliş Tarihi: 15.10.2021, Kabul Tarihi: 10.03.2022. DOI: 10.34189/hbv.102.019

** Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi, Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran/İran. rizai_m613@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-8917-1559.

were rewritten with *Naskh*, and at the bottom of these two lines, the Turkish translation of the words is mentioned. The linguistic features of this treaty indicate that this version was translated into Turkish after the sixteenth century; it is a scroll, 6.87 cm long, and 35.5 cm wide. The treaty emphasizes the protection of the full rights of Christians, as well as the commitment of Muslims to its provisions. In addition to the historical significance of this document, its Turkish translation is also important. Some scholars believe that this treaty is fictitious and claim that Imām 'Alī' did not signed such a treaty with Christians. This article examines the Chehel Sotoun version of the treaty, and its Turkish part is transcribed. The version is clean and legible, except for a few words. In the Turkish part, due to the nature of interlinear translation, the correct translation of each word has been considered more than the correct sentence spelling.

Keywords: Imām 'Alī', Christians, Treaty, Turkish Translation, Chehel Sotoun Museum

Giriş

Savaşlar ve imzalanan barış antlaşmaları insanlık tarihinde sık sık görülmektedir. Bu savaşlar ve barışlar küçük kabileler arasında gerçekleştiği gibi büyük devletler ve imparatorluklar arasında da gerçekleşmiştir. Kimi zamanlar küçük olaylar büyük yıkımlara yol açarken kimi dönemlerde de sağduyusunu kullanan insanoğlu yaptığı barış antlaşmalarıyla büyük felaketleri engelleyebilmiştir. Tarih boyunca tekerrür eden savaşlar ve barışlar günümüz dünyasını şekillendirmiştir. Dünyadaki siyasi sınırların belirlenmesi, farklı inanç ve kültürlerin yayılması veya yok olması büyük ölçüde söz konusu savaşlar ve barışların sonucunda vuku bulmuştur.

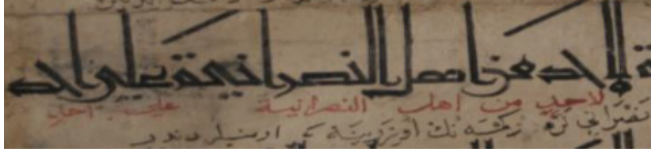
Tarih boyunca yeni dinlerin ve farklı inanç sistemlerinin ortaya çıkması ister istemez yeni gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Dinlerle meydana gelen yeni söylemler geniş kitleleri etkilemiş, tarihin seyrini değiştirmiştir. 7. yüzyılda Arap Yarımadası'nda İslamiyet'in ortaya çıkması da yeni bir dünya görüşü, yeni bir kültür ve yeni bir hayat tarzının doğmasına sebep olmuştur. İslamiyet'i benimseyen kesimler başta Kureyşliler, Yahudiler ve Hristiyanlar olmak üzere diğer din ve inanç mensuplarıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşmalar bazen kanlı savaşlarla sonuçlanırken bazen de imzalanan çeşitli antlaşmalar sayesinde barışçıl bir şekilde neticelenmiştir. Söz konusu antlaşmaların bazıları önemli belgeler olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Çeşitli kütüphaneler, müzeler ve koleksiyonlarda saklanan bu belgeler farklı dönemlerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin çok boyutlu ilişkilerini yansıtmakla birlikte gayrimüslimlerin değişik haklarının korunmasını da göstermektedir.

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren İslam peygamberi, Arap Yarımadası'nda yaşayan Kureyşliler, Yahudiler ve Hristiyanlarla farklı amaçlardan dolayı antlaşmalar yapmıştır. Bunlar arasında 628 yılında Kureyşlilerle yapılan Hudeybiye antlaşması, 629 yılında Hayber Yahudileriyle yapılan antlaşma ve 631 yılında Necran Hristiyanlarıyla yapılan antlaşmadan söz edilebilir. Bu gibi antlaşmalar temel olarak iki amaçla yapılmıştır: Savaşları önlemek ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin barışçıl bir ortamda yaşamasını sağlamak. Geçmiş yüzyıllarda ve günümüzde bile İslam coğrafyasında başta Hristiyanlar ve Yahudiler olmak üzere diğer inanç gruplarının varlık göstermesi bu sağduyunun devamı niteliğindedir. Gayrimüslimlerle yapılan antlaşmalar halifeler döneminde de devam etmiştir. Bu antlaşmalardan biri ise yazımızın konusunu oluşturan Hz. Ali ve Nasrani büyükleri arasında yapılan bir antlaşmadır.

1. Antlaşmanın Genel Nitelikleri

İsfahan'ın tarihî saraylarından biri olan Çehel Sütun Sarayı günümüzde bir müze olarak oldukça değerli ve nefis tarihî eşyalara ve belgelere ev sahipliği yapmaktadır. Bu belgelerden biri de Hz. Ali ve Hristiyanlar arasında imzalanan bir antlaşmadır. 660 (Hicri 40) yılında imzalandığı belirtilen söz konusu antlaşmanın farklı kütüphaneler ve müzelerde birkaç nüshası bulunmaktadır. Bu da antlaşmanın özellikle Hristiyan topluluklar arasında oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

Çehel Sütun müzesinde saklanan bu antlaşma Kûfî yazı¹ ile deri üzerine yazılmıştır. Kûfî yazıyla kaleme alınan satırların hemen altında aynı sözcükler bu sefer kırmızı kalemle nesih hattıyla yazılmıştır. Bu iki satırın altında ise sözcüklerin Türkçe çevirileri kaydedilmiştir. Tomar biçiminde olan söz konusu antlaşma 6.87 metre uzunluğa ve 35.5 cm ise enine sahiptir. Tomarın baş kısmında son dönemlerin farklı tarihlerinde genellikle din adamları tarafından belgenin önemine dair kısa notlar eklenmiştir. Nüshanın orijinal olup olmadığı belli olmadığı gibi ne zaman istinsah edildiği² ve hangi dönemde İsfahan'a getirildiği de belli değildir. Nüshayı inceleyen Muhammed Kazvîni nesih hattının türüne dayanarak onun Safevîler döneminden önce istinsah edildiğini belirtmektedir (Kazvîni, 1332, 177). Antlaşmanın uzun zamandan beri İsfahan'da bulunması onun geçmiş yüzyıllarda bu şehre getirildiğini göstermektedir. Söz konusu belgenin nerede ve kimin tarafından Türkçeye çevrildiği belli değildir. Türkçe çevirisinden yola çıkarak antlaşmanın 16. yüzyıldan sonra tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Antlaşmada Hristiyan topluluklar için tanınmış pek çok ayrıcalıktan dolayı, Türkçeye tercüme işlemi Safevî veya Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin teşebbüsüyle gerçekleşmiş olabilir. Antlaşmanın Türkçe çevirisinde “her kimsenüj üzerine ki Ermenilerdendür” ibaresi bu görüşü desteklemektedir, çünkü Arapça bölümde “Ermeni” sözcüğü bulunmamaktadır.

Şekil 1

Çehel Sütun Müzesi'nde saklanan antlaşma belgesine göre Hz. Ali hicri 40 yılının Safer ayında Irak'ın Hezekiel-Zülkifl bölgesinde³ yaşayan Hristiyanlarla bu antlaşmayı imzalamıştır. Hişâm ibn Utbe ibn el-Vakkâs'ın kaleme aldığı bu belgede antlaşmanın mekânı ve zamanı açıkça belirtilmiştir: “yazmışdur bunu Hişâm ibn 'Utbe ibn el-Vakkâş, Hazret-i Emirü'l-Mü'minin 'Ali ibn Ebi Tâlib huzûrunda olmuşdur ve bu Deyr-i Hâzîl Zi'l-Kifl 'aleyhi's-selâmda vâki' olmuşdur. Şehr-i Şaferde sene kırk hicretten.”

1. Adını Kûfe şehrinde alan Kûfî yazı XII. yüzyıla kadar özellikle Kur'an kitabesinde kullanılmıştır. bk. Johannes Friedrich, *Tarih-i Hathâ-yi Cihân*, çev. Firuz Rifahi (Tahran: Dünya Yayınları, 1368), 110.

2. Kimi kaynaklarda eldeki nüshanın hicri 445 yılında Tebriz'de istinsah edildiği kaydedilse de bu bilginin kaynağı belirtilmemiştir. bk. Neda Salih, “Ahdnâme-yi Hazret-i Ali bâ Mesihiyân (Hz. Ali ve Hristiyanlar Antlaşması)”. *Nedâ-yı Sâdik* 20 (1379), 61-66.

3. Necef'in dört fersahlık kuzeyi ve Hille'nin de dört fersahlık güneyinde yer alan bölge adıdır. bk. Muhammed Kazvîni, (1332). *Bist Makâle-yi Kazvîni* (Tahran: Şark Yayınları, 1332), 166.

Şekil 2

Ancak şu konuya da değinmek gerekir ki kimi araştırmacılar bu antlaşmanın sahte bir antlaşma olduğunu önu sürmüşlerdir. Konuyla ilgili en ciddi itiraz Muhammed Kazvîni tarafından ortaya atılmıştır.⁴ Kazvîni yanlış sözcüklerin kullanımı ve antlaşmanın söz dizimindeki sorunlardan hareketle antlaşmada kullanılan dil ile Hz. Ali'nin *Nehcü'l-Belâga*'da kullandığı dili birbirinden oldukça farklı bulmaktadır. Kazvîni'ye göre söz konusu antlaşmayı Arapça konuşan Iraklı papazlardan biri veya birkaçı, Müslüman bölgelerde Hristiyanların haklarının korunması amacıyla uydurmuşlardır. Kazvîni ayrıca herhangi bir tarihî eserde bu antlaşmaya rastlamadığını kaydetmektedir (Kazvîni, 1332, 169). Kazvîni “sultan” sözcüğünü de dikkate alarak antlaşmadaki bu sözcüğün günümüzdeki anlamında (padişah) kullanıldığını belirtmektedir, hâlbuki “sultan” sözcüğü o dönemlerde sadece “hükûmet” anlamında kullanılmakta imiş. Bu sözcüğün ancak hicri 4. yüzyıldan sonra “padişah” anlamında kullanıldığı görülmektedir (Kazvîni, 1332, 170). Kazvîni ayrıca tarihî kaynaklara dayanarak antlaşmanın kâtibi olan Hişâm ibn Utbe ibn el-Vakkâs'ın antlaşmanın imzalandığı tarihten (Hicri 40) üç yıl önce (Hicri 37) vefat ettiğini kaydetmektedir (Kazvîni, 1332, 173). Bunların yanı sıra Hz. Ali *Nehcü'l-Belâga*'da farklı topluluklar ve kişilerle yaptığı antlaşmalardan söz etmesine rağmen söz konusu antlaşmadan hiç bahsetmemiştir (Salih, 1379, 64). Antlaşmanın sahte olduğuna dair benzer ifadeler Muhsin Caferî Mezheb tarafından da ortaya atılmıştır.⁵

Fakat bütün bu itirazlara rağmen antlaşmanın oldukça eski olduğunu düşünerek zamanla onun metninde birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasını doğal karşılamak gerekir. Diğer taraftan İranlı araştırmacıların antlaşmanın diğer nüshalarından habersiz olduklarını da belirtmeliyiz. Biz antlaşmanın sahte olup olmadığı konusunu ehline bırakarak onun içeriği ve Türkçe çevirisi üzerinde durmaya çalışacağız. Söz konusu antlaşmanın önemli olduğunu ve tarihî bir belge olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

2. Antlaşmanın İçeriği

Hicri 36'da (Miladi 657) Hz. Ali hilafet merkezini Medine'den Kûfe'ye taşımıştır. Bu coğrafyada Müslümanlarla birlikte diğer inanç gruplarının özellikle

4. Bu konuda bk. Muhammed Kazvîni, *Bist Makâle-yi Kazvîni* (Tahran: Şark Yayınları, 1332), 165-176.

5. Bu konuda bk. Muhsin Caferî Mezheb, “Ahdnâme-yi Hazret-i Ali bâ Mesihîyân (Hz. Ali ve Hristiyanlar Antlaşması)”, *Kitab-ı Mah Tarih ve Coğrafya*, 34 (1379), 3.

Hristiyanların da yaşadığı bilinmektedir. Söz konusu inanç gruplarının Müslümanlarla aynı coğrafyada barışçıl biçimde yaşayabilmesi büyük ölçüde hükûmetin uyguladığı siyasetlere bağlı idi. İşte eldeki antlaşma ve buna benzer diğer antlaşmalar temel olarak farklı etnik ve inanç grupları için uygun bir ortamı yaratmak amacıyla imzalanmıştır. Hz. Ali ve Hristiyanlar arasında imzalanan antlaşmanın içeriğini aşağıdaki maddeler halinde özetlemek mümkündür:

- Antlaşmaya göre Hristiyanların üzerinde herhangi bir baskı olmayacak, piskoposların, rahiplerin, Nasranilerin, zahitlerin ve seyyahların hakları korunacaktır: “Hiç üzerlerine cebr ve ikrâh olunmaya bu nesnenüj üzerine bundan ve ne tağyir oluna bir uskuf uskuflığından ve ne rāhib ruhbanılığında ve ne Naşrāni naşrānilığından ve ne zāhid şavma‘asından ve ne seyāhat eden seyāhatinden.”

- Bu antlaşmada muhatap alınan Hristiyanların manastırları yıkılmayacak, bu manastırlar camiye veya eve dönüştürülmeyecektir. Kiliselerin çanlarına Müslümanlar tarafından zarar verilmeyecektir: “Ne yıka bir evi bey‘atlarının evlerinden ve diyārlarından ve ne idhāl ēyleye evlerinden bir nesne mecidlerūj bināsına ve ne Müsülmānlarūj kōnaklarında ve ne mu‘atthal ēyleye üzerlerine bir nesne nākuslarından.”

- Antlaşmaya göre her bir Nasrani cizye olarak yıllık 33.3 dirhem İslam devletine ödemek zorundadır: “Cizye véreler her bir Naşrāni üzere her yılda meblağdan otuz üç dirhem ve şūls dirhem ya‘ni otuz üç aqça ve bir aqça şūls ve bunı üzerlerine muqāta‘a ve şart ēyledüm.”

- Hristiyanlardan hiç kimse zorla İslam uğrunda savaşmaya götürülmeyecek, onlara iyilik ve şefkat gösterilecek, kötülükler ve zulümler giderilmeye çalışılacaktır: “Bir kimesne millet-i Naşrāniyeden cebr ile İslāma mücadele ēylemeye illā eyilik ile ve şefekat kōnadını ollara göstere ve üzerlerinden kemligi ve mezālimleri ref‘ ve men‘ ēyleye.”

- Hz. Ali antlaşma yaptığı Hristiyanları kendi tebaası bilerek onların haklarının korunması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Hristiyanlar, Müslümanlara eziyet etmedikçe Müslümanlar da onlara eziyet etmeyecektir: “Zirā ra‘iyyetlerümdür ve ehl-i zimmetimdür ve bundan ötüri ri‘āyetleri üzerime vācib olur ve hıfz etmeleri dükeli mekrūhlardan ve āzār ērişmeye kendülere tā ki baña ērişmeyince ve yoldaşlaruma.”

- Hristiyanların hak ve hukuklarının korunmasına karşı Hz. Ali de kendisine ve Müslümanlara Hristiyanlar tarafından herhangi bir eziyetin olmamasını şart koşturmaktadır: “Üzerüme āzārları olmaya ve ehl-i mezhebümden olanlara ve bunı şart ēylemek isterem.”

- Hz. Ali herkesin (ister padişah olsun ister sıradan halk) bu antlaşmaya uyması gerektiğini belirtmekte; antlaşmayı bozanları ve ona karşı çıkan bireyleri Allah’ın ahdini bozmuş, kendi dinine ihanet etmiş ve lanete layık kişiler olarak görmektedir. O, kendisinin hayatta olduğu müddetçe ve kendisinden sonraki dönemlerde ve hatta kıyamete kadar herkesin antlaşmaya sadık kalması gerektiğini vurgulamaktadır:

“Her kim ki bu yazdığım şart(ı) zāyi‘ eder ise ve hilāf eder ise gayrına ve ta‘addi eder ise emr ēyledigüme Allāhuj ‘ahdini bozmuş olur ve mişākına (mişākını) bozmuş

olur ve dinine ihânet etmiş olur ve la‘nete müstevcib olur gerek pâdişâh olsun gerek ğayrısı. Mādâmi ki hâl-i hayâtdayam ve vefâtımdan sonra ki Allâh te‘âlânın emrine geder isem mādâmi ki din-i İslâm şâbit ola ve da‘vet-i imân zâhir ola lâzım olmuştur. Müsülmânların üzerine ri‘âyeti lâzımdır ve hıfzları ve oña intihâ oluna dâ‘imâ tâ ki kıyâmet oluncaya dek ve dünyâ tamâm olunca.”

- Antlaşmayı bozmak, onda herhangi bir değişiklik yapmak yasaktır, çünkü herhangi bir şeyin eklenmesi karışıklığa neden olur ve herhangi bir şeyin eksilmesi de verilen güvenceyi zedeler. Müslüman olan biri antlaşmayla ilgili Hz. Ali’ye karşı çıkarsa Allah ahdini bozmuş gibidir:

“Hiç bir kimesne bozmaya (bozmaya) ve tebdil eylemeye ve ne içinde ziyâde ede ve ne nuşşân eyleye. Zirâ içinde olan ziyâdet ‘ahdümi fesâd eder ve içinden eksilmesi emânımı eksildir. Ve her kim ki kendü milletimden başa muhâlefet eder ise ‘ahd-i Allâhı bozmış gibidir.”

3. Antlaşmanın Nüshaları

Hız. Ali ve Hristiyanlar arasında imzalanan bu antlaşmanın iki nüshası Ermenistan’ın Maşots Matenadaran Enstitüsünde saklanmaktadır. MS 357 numaralı nüsha, 28 Mayıs 1694 tarihinde Farsça istinsah edilmiş ancak silik kısımlar çok olduğu için pek okunaklı değildir. (Mkrtumyan, 2021, 9). MS 130 numaralı ikinci nüshası ise inek derisi üzerine yazılmış fakat bu nüshanın da tam metni günümüze ulaşmamıştır. Söz konusu nüsha antlaşmanın Farsça tercümesiyle neredeyse aynıdır (Mkrtumyan, 2021, 10). Ermeni araştırmacılar yukarıdaki iki nüshanın yanı sıra aynı antlaşmanın başka nüshalarından da söz etmişlerdir. Hakob Anasian’ın verdiği bilgilere göre günümüze ulaşan nüshalardan biri Venedik’in San Lazzaro adasında Ermeni Mikhitarist Manastırı’nda bulunmaktadır. Başka bir Ermeni araştırmacı, Kalust Shermazanyan ise söz konusu antlaşmanın Farsça bir yazmasının Erdebil’de bulunduğunu kaydetmektedir (Anasian, 1987, 631 - Mkrtumyan, 2021, 10). Ayrıca, içerik bakımından MS 357 numaralı nüshayla neredeyse aynı olan üç nüsha daha Levon Minasyan tarafından tanıtılmıştır (Mkrtumyan, 2021, 10). Bunlardan biri Echmiadzin’de, ikincisi Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı İsfahan’ın Yeni Culfa Mahallesi’nde, üçüncüsü ise bu makalenin de konusunu oluşturan Çehel Sütun Müzesinde saklanmaktadır. Çehel Sütun Müzesi nüshası büyük bir ihtimalle Ermeni araştırmacıların eline ulaşmamıştır, bu nedenle nüshanın Türkçe tercümesinden bahsedilmemiştir.

4. Antlaşmanın Türkçe Çevirisi ve Dil Özellikleri

Antlaşmanın Türkçe çevirisinin ilk dört satırı silik durumdadır. Metin motamot çevrildiği için akıcı bir Türkçeden söz edilemez. Satırasarı çevirilerin özelliği itibarıyla düzgün cümlelerin kurulmasından ziyade sözcüklerin doğru biçimde tercüme edilmesine özen gösterilmiştir. Arapça sözcükler ve ibarelerin Türkçe karşılıkları aynı satırın altında yazılmıştır. Sınırlı dil malzemesi, çevirinin hangi dönemde yapıldığının tespitini zorlaştırırsa da aşağıdaki özelliklerden yola çıkarak nüshanın 16. yüzyıldan sonra Türkçeye çevrildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı ve Klasik Azerbaycan Türkçesinde de görülen söz konusu özellikler şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Bildirme eki *-dlr/-dUr* hep yuvarlaktır: *vācibdür* “farzdır”, *gibidür* “gibidir”, *olunmuşdur* “olunmuştur”, *ri‘āyeti lāzımdur* “uygulanmalıdır.”

- Nüşhada teklik ve çokluk birinci kişi iyelik eklerinin yardımcı ünlüsü hep yuvarlaktır: *cānibümnden* “tarafımdan”, *üzerüme* “üzerime”, *‘ahdüme* “ahdime”, *kitābümüzü* “kitabımızı”, *resūllarumuza* “peygamberlerimize”.

- İlgi eki Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi (Timurtaş, 2005, 50) yuvarlaktır: *Allāh te ‘ālānuñ emrine* “yüce Allah’ın emrine”, *cemi ‘-i pādīşāhlaruñ* “bütün padişahların”, *gece yıldızınuñ* “gece yıldızının”, *İslāmuñ kölgesi* “İslam’ın gölgesi”, *doştlarunuñ ulularını* “dostlarımların büyüklerini”, *anuñ üzerine* “onun üzerine”.

- Görülen geçmiş zaman eki, teklik birinci kişide yuvarlak ünlülü, üçüncü kişilerde ise düz ünlülüdür: *başladum* “başladım”, *diledüm ki* “diledim ki”, *Müsülmānlaruñ ulularını ihzār éyledüm* “Müslümanların büyüklerini çağırdım”, *müstevcib oldular* “layık oldular”.

- Öğrenilen geçmiş zaman ekinin ünlüsü düzdür: *lāzım olmuşdur* “gerekli olmuştur”, *‘ahd-i Allāhu bozmuş* “Allah ahdini bozmuş”, *‘ahdini bozmuş* “ahdini bozmuş”, *‘işyān étmiş* “isyan etmiş”, *mütehallif olmuş* “suçlu olmuş”, *şart olunmuşdur* “şart olunmuştur”.

- Nüşhada *-dlk/-dUk* sıfat-fiil ekinin hem yuvarlak hem de düz biçimi görülmektedir. Eski Oğuz Türkçesinde hep yuvarlak olan (Timurtaş, 2005, 155) söz konusu ek, nüshanın Türkçeye çevrildiği dönemde ünlü uyumuna uymak yolundadır: *mufāraķat éyledükleri* “ayrıldıkları”, *deñiz ışladığı yeri* “denizin ıslattığı yeri”, *aydınlık éyledüđi* “aydınlattığı”, *kendü vérdiđüm* “kendü verdiğim”, *bu yazdığım* “bu yazdığım”, *emr éylediđüme* “emrettiğime”, *‘ahd éylediđüm üzere* “ahdettiğim üzere”.

- Bilindiği gibi Eski Oğuz Türkçesinde gelecek zaman eki *-IsAr* idi (Ergin, 2009, 303). *-AcAk* eki bu dönemin sonlarında ortaya çıkmış ve Osmanlı ve Azerbaycan sahalarında yaygın şekilde kullanılmaya başlamıştır. Eldeki nüshada da gelecek zaman eki *-AcAk*’tır: *zıkr édeceđümnden* “zıkr edeceğimden”.

- Antlaşmanın Türkçe çevirisinde çokluk üçüncü kişi zamiri genellikle *ollar* biçiminde kullanılmıştır: *benümle ollaruñ mābeynlerinde* “benimle onların arasında”, *ollara vefā éylemek* “onlara vefalı olmak”, *şefekat ķanadınu ollara göstere* “şefkat kanadını onlara göstere”, *ollara vérem* “onlara vereyim”.

- *ile* edatının ekleşmesi Eski Oğuz Türkçesinden sonra başlamış ve Osmanlıca ile Türkiye Türkçesinde gittikçe ilerlemiştir (Ergin, 2008, 238). Nüşhada *ile* edatının ayrı ve ekleşmiş durumlarını görebiliriz: *Haķ te ‘ālānuñ şehādetiyle* “Allah’ın şahitliğiyle”, *anlar ile kırķ kimesne* “onlar ile kırk kişi”, *kendü rızā-i hāturum ile* “kendü isteğimle”, *benümle ollaruñ mābeynlerinde* “benimle onların arasında”.

- Nüşhada teklik birinci kişi istek eki, Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibidir: *Tamām éyleyem* “bitireyim”, *ollara vérem* “onlara vereyim”, *zımmetümde olalar* “bana tabi olalar”, *din-i İslām şābit ola* “İslam dini olduğu sürece”, *ne içinde ziyāde éde ve ne nuķşān éyleye* “ne ona bir şey ekleye ne de azalta”, *dāhil olalar ve hayr üzere baņa yardımcı olalar* “gireler ve hayır işlerde bana yardımcı olalar”.

- Antlaşmanın Türkçe çevirisinde teklik birinci kişi zamiri *ben*'dir: *baña muhâlefet éder* "bana karşı çıkar", *benüm katumda* "benim katımda", *baña yardımcı olalar* "bana yardımcı olurlar", *benden su'âl éylediler* "bana sordular".

Yukarıdaki dil özelliklerinden yola çıkarak antlaşmanın 16. yüzyıldan sonra Türkçeye çevrildiği anlaşılmaktadır. Ancak sınırlı dil malzemesine dayanarak tercümenin yapıldığı sahayı tespit etmek pek de kolay değildir. Bilindiği gibi 16-17. yüzyıllarda Oğuz Türkçesinin yaygın olduğu coğrafyalarda (Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan ve Irak) kaleme alınan Türkçe eserler söz varlığı ve gramatik açılardan oldukça birbirine yakındırlar. Safevî topraklarında yazılan Türkçe eserler ile Osmanlı coğrafyasında yazılan Türkçe eserler arasında pek bir fark görülmemektedir. Eldeki antlaşma da büyük ölçüde söz konusu dönemin ortak dil özelliklerini göstermektedir. Ancak sıralanan dil özellikleri arasında iki husus dikkat çekicidir. Birincisi *ben* zamirinin kullanımı, diğeri ise *ollar* zamirinin kullanımı. *Ben* zamiri Klasik Azerbaycan Türkçesinde genellikle *men* olarak karşımıza çıkar⁶, *ben* biçimi Osmanlı sahasında yaygın olarak görülür. *Ollar* zamiri ise günümüzde bazı İran Türk ağzlarında kullanılsa da klasik metinlerde pek görülmeyen bir biçimdir. Tüm bu hususlar dikkate alındığında antlaşma metninin net olarak nerede Türkçeye çevrildiği söylenemez.

5. Antlaşmanın Türkçe Çevirisinin Transkripsiyonu

(5) kişiler 'İsâ'ilerin 'ulemâlarından ve ehl-i takvâdan ve meveddetden (6) ollardan ve ollardan 'Âkib ile idi ve Seyyid ve 'Abdu'l-Yesû' (7) ve İbn-i Hâc ve İbrâhim Râhib ve 'İsâ el-Uskuf (8) ve anlar ile kırk kimesne var idi. 'İsâ'ilerin ekâbirlerinden râğbet éden (9) 'ahdimün ri'âyetine ve hakkımda olan ma'rifet ve haz üzerüme mufârakat (10) éyledükleri üzere ve yardım éylemek cânibümden olan elçi resûllarumuza bendlerün etrâfında (11) ve bunun ucundan emânum verîlmesine müstevcib oldılar ve meveddet ve vefâya 'ahd éyledigüm üzere (12) ve kendü cânumdan cemi'-i ehl-i İslâma (13) maşrıktan mağribe varıncaya dek ki zimmetümde olalar mâdâmi ki hâl-i hayâtdayam (14) ve vefâtumdan sonra ki Allâh te'âlânun emrine géder isem mâdâmi ki din-i İslâm sâbit ola (15) ve da'vet-i imân zâhir ola lâzım olmışdur 'ahdüme (16) ve mişâkuma cemi'-i pâdişâhların vilâyetine ve gayrlara (17) Müsülmânlardan ve deñiz ısladığı yeri ve gökden inen (18) kağradan ve yerden biten nebâtdan ve gece yıldızınun aydınlık éyledüğü (19) ve yürüyenlere şabâh görüldüğü hiç bir kimesne bozmaya (bozmaya) ve tebdil éylemeye (20) ve ne içinde ziyâde éde ve ne nuşşân éyleye, zirâ içinde olan ziyâdet (21) 'ahdümi fesâd éder ve içinden eksilmesi emânumu eksildür (21) zirâ tebdili ile lâzım gelür ki 'özr vérmek kendü vérdigüm minvâli üzere (22) ve her kim ki kendü milletimden baña muhâlefet éder ise 'ahd-i Allâhı bozmuş gibidür teğaddüs (23) ismine ve mişâkından izlâl éder ise Hâk te'âlâ hücceti üzerine ğarimi ola (24) ve Hâk te'âlânun şehâdetiyle kifâyet olunur ve Seyyid ve Uskuf-ı (25) mezbûrin ve 'İsâ'ilerin ekâbirleri iltimâs éylediler kitâbumuzı (26) tâ ki 'ahdnâme ola kendüler de dükeli 'İsâ'ilere (27) İslâmun kölgesi altında tavağtun édenlere ve içinde emân ve kifâyet (28) aralarında ve Müsülmânların aralarında 'ahd

6. Bu konu Klasik Azerbaycan Türkçesiyle eser veren şairlerde görülmektedir. Örneğin Nesimi'nin oldukça ünlü olan *men de sığar iki cihân men bu cihâna sığmazam / gevher-i lâmekân menem men bu cihâna sığmazam* beytinde görülmektedir. Aynı biçimi Hatâi'nin *men senün derd ü ğamuñdan incimen éy bivefâ / her ne cür éşer meñe 'ayn-ı vefâdur bilmiş ol* ve yine Safevî dönemi şairlerinden olan Himmeti'nin *sorğu olmaz serhoş u divâneye ey Himmeti / esredübdür curasında sâki-yi kevşer meni* beytinde de görmek mümkündür.

ola ollara dâ'imâ ve benden vefâ olmak (29) 'ahd éyledigüm üzere ve kendü rızâ-i hâtırum ile vérmişim (30) ve diledüm ki bunun ile tamâm éyleyem zîmmetde olan işi her kim ki (31) hâleti istikâmet üzere ola benümle ollaruñ mâbeynlerinde ve bir vechile (32) üzerüme âzârları olmaya ve ehl-i mezhebümünden olanlara ve bunu şart éylemek isterem (33) ve muşmulca 'ahd ola ve bellü emân ola qabûl ve imtişâl édel-er anı Müsülmânlar (34) ve mü'minler anuñ ile édeler ve Müsülmânlaruñ ulularını ihzâr éyledüm (35) ve dostlarumuñ ulularını ve üzerüme 'ahdı te'kid éyledüm. Ol ki (36) isteyür diledüklerini ve şart yazdum kendülere qala zürriyyetlerinde (37) ve eger kimse 'ahde hilâf éder ise Müsülmânlara izhâr (izhâr) éderler ise (38) kim ki ollardan pâdişâh olsa ve yâhud pâdişâh olmasa ve pâdişâhuñ üzerine (39) tenfiz éyleye emr éyledigimi tâ ki tamâm ola muvâfaqat vefâ ile ve tecelli éylemek (40) 'ahdüme dek ve ilcâ éyledüm zimme ile şartı kendümünden vérdigümi (41) tâ ki anuñ üzerine hüccet olunmaya. Emrümün muhâlefetine ve Müsülmanlaruñ üzerine (42) vâcibdür ki isti'zân éylemeyeler ve 'ahdlarını itmâm éyleyeler ol ki ollara etmişim (43) tâ ki vefâ qapusına dâhil olalar ve hayr üzere baña yardımcı olalar (44) ol ki anuñ ile iktifâ olunmuşdur ve her kim ki benüm qatında buña müstevcib olur ise mu'ayyen (45) ola da'vetün üzerine ve gayz ola tekzib édenlere ve şek édenlere (46) ve tâ ki hüccet olunmaya Naşrânilere her kimsenün üzerine ki Ermenilerdendir (47) ve her kim ki din-i İslâma intihâl éder ise zikr éyledigüme hilâfen bu (48) kitâbda ve ollara vefâ éylemek benüm qatında müstevcib ve müstahâk olduklarına (49) ve bu huşuş eyiligin itmâmına da'vet étmiş olur ve ziyâde éder (50) mekârim-i ahlâk ve eyilige emr éder ve kemlige nehy éder ve içinde (51) doğruluğa tâbi' ola ve haq vérmek inşa'allâhu te'âlâ başladum (52) içinde kendümün üzerine vérem 'ahd ve mişâkları o(l) ki benden (53) su'al éylediler ve dükeli ehl-i Şi'atümden Müsülmânlardan ki ollara vérem (54) 'ahd-i Allâh ve mişâkımi ve zîmmetimi ve peygamberlerün ve aşfiyanuñ zîmmetlerini (55) ve evliyâlarını mü'minlerden ve Müsülmanlardan evâyilinde ve evâhirinde (56) ve 'ahdümü ve mişâkımi ve şehâdeti Haq te'âlânuñ alduğı mürsel peygamberlerün üzere (57) ve yâhud muqarreb ferîştelere üzere tâ'at haqqından ötüri ve fariza (58) vérmek Allâh te'âlânuñ 'ahdine, zirâ ra'iyetlerümdür ve ehl-i zîmmetimdür ve üzerlerine baştat iyâd(?) éylediler (59) ve bundan ötüri ri'âyetleri üzerime vâcib olur ve hıfz étmeleri dükeli (60) mekrûhlardan ve âzâr érişmeye kendülere tâ ki baña érişmeyince ve yoldaşlaruma (61) ki din-i İslâma nuşret vérenlere ve üzerlerinden âfâtı ayırıyorum (62) ma'îşetlerinde ol ki ehl-i 'ahd taħammül éyleyeler gâza édenlerden zikr édecegümden mâ'adâ (63) bu şartuñ içinde ve hiç üzerlerine cebr ve ikrâh olunmaya bu nesnenün üzerine (64) bundan ve ne tağyir oluna bir uskuñ uskuñluğundan ve ne râhib (65) ruhbânîliğinden ve ne Naşrâni naşrânîliğinden ve ne zâhid şavma'asından (66) ve ne seyâhat éden seyâhatinden ve ne yıka bir evi bey'atlarınuñ evlerinden (67) ve diyârlarından ve ne idhâl éyleye evlerinden bir nesne mescidlerün binâsına (68) ve ne Müsülmânlaruñ konaqlarında ve ne mu'aṭṭal éyleye üzerlerine bir nesne nâkuslarından (69) ve dürtüştüm 'Âkıb ile ve Seyyid ile ve 'Abd İşü' ve İbn Hâcd ve İbrâhimü'r-Râhib (70) ve 'Isâ el-Uskuñ ile ki cizye véreler her bir (71) Naşrâni üzere her yılda meblağdan otuz üç dirhem ve şülş dirhem ya'ni otuz üç akça ve bir akça şülş (72) ve bunu üzerlerine muqâta'a ve şart éyledüm ve 'ahd-i (73) mergüb ve sicil yayılmış ve onlara sünnet mahfûz ola ve da'vet éden (74) İslâm ile mütemessik olmuş olur ve içinde olan hayırdan müstehil (75) ve her kim ki bu yazdıgum şart(ı) zâyî' éder ise ve hilâf (75) éder ise gayırına ve ta'addi éder ise emr éyledigüme Allâhuñ 'ahdini bozmuş

olur (76) ve mişākına (mişākını) bozmuş olur ve dinine ihānet etmiş olur ve la'nete müstevcib olur (77) gerek pādīşāh olsun gerek ğayrısı, mü'minlerden ve Müsülmānlardan ve hiç muhayyer (78) éylemeye bir kimesne millet-i Naşrāniyyeden cebr ile İslāma (79) mücādele éylemeye illā eyilik ile ve şefeķat ķanadını ollara göstere (80) ve üzerlerinden kemligi ve mezālimleri ref' ve men' éyleye. Nerede bulunurlar ise ve her nerede (81) olurlar ise ve ollara eger ihtiyāc olurlar ise bey'leri mü'nelerine ve maşlahat (82) deyrlerine ve şavma'alarına veyā umūr-ı dinlerinden bir maşlahat ... (83) Müsülmānlaruñ bir yardımına ... kendülere eger reme üzere (84) yañurlar ise bir muhif ķorkulu yerde ve bu üzerlerine bu din(den) olmaya (85) nihāyet yardım ola umūr-ı maşlahatları üzere ve zimmetlerinde ola ve vefā ola (86) ollara vehbeten mevhubē ola ollara ve Allāh ve Resüldan minnet ola üzerlerine (87) ve her kim ki bu şartā muhālefet éder ise zālīm olur ve peygāmbere 'işyān etmiş olur (88) ve zimmetinden müteħallif olmuş ola ve itmām lāzımındandır ve ollara vefā éylemek (89) bu şartlar ile ki ollara şart olunmuşdur ve Emirü'l-Mü'minin (90) üzere 'Ali ibn Ebi Tālib onlara éyledüğü 'ahde vefā étmeye kendü (91) nefsi üzere ve Müsülmānlaruñ üzerine ri'āyeti lāzımdır ve hıfzları (92) ve oña intihā oluna dā'imā tā ki kıyāmet oluncaya dek ve dünyā tamām (93) olunca ve yazmışdur bunu Hişām ibn 'Utbe ibn el-Vakķāş, Hāzret-i (94) Emirü'l-Mü'minin 'Ali ibn Ebi Tālib huzūrında olmuşdur ve bu Deyr-i (95) Hāzķil Zi'l-Kifl 'aleyhi's-selāmda vāķi' olmuşdur. Şehr-i Şaferde sene kırķ (96) hicretten.

(97) Bu nüşha ya huñut-ı muhteşemlerden ve şahidlerden ve nuķabā-ı devlet-i kāhire-i manşüre (98) ki şehādetlerine delālet éder.

Sonuç

İsfahan Çehel Sütun Müzesi'nde saklanan antlaşma ve buna benzer diğere belgelerin gün ışığına çıkarılması, çeşitli dinlerin ve mezheplerin geçmişte aynı coğrafyada barışçıl bir ortamda yaşamak istediklerini göstermektedir. Ara sıra birbirleriyle çatışan farklı din ve mezhep mensupları çok geçmeden barışı yeğleyip antlaşmalar imzalamışlardır. Bu antlaşmaların bazıları çağımız insanı için bile yol gösterici olmaktadır. Üzerinde durduğumuz antlaşma da bu tür metinlerden biridir. Antlaşmanın farklı şehirlerde çeşitli nüshahalarının bulunması, Farsça ve Türkçeye tercüme edilmesi onun geçmiş yüzyıllardaki önemini göstermektedir. Ancak kimi araştırmacıların belirttiği gibi bahsi geçen antlaşma sahte olabilir. Bu araştırmacılara göre söz konusu antlaşma veya buna benzer antlaşmalar temel olarak gayrimüslimlerin çıkarları doğrultusunda uydurulmuş olmalıdır. Fakat bu gibi antlaşmaların doğruluğu hakkında şüpheler ortaya atılsa dahi tarihî belgeler olmaları bakımından dikkate değerdir ve farklı açılardan incelenmeleri gerekmektedir. Eldeki antlaşmanın sahte olup olmadığı hakkında kesin bir görüş belirtememekle birlikte, bizim açımızdan önemli olan onun satırarası Türkçe çevirisidir.

Tarihî eserler, belgeler ve yazmalar incelenirken ketebe kaydının bulunması araştırmacı için büyük bir avantaj sağlamaktadır. Ancak müstensihî, istinsah edildiği mekân ve tarihi belli olmayan belgeler için araştırmacı farklı yöntemlere başvurmak zorundadır. Bu yöntemlerden biri de dil özelliklerinden hareket etmektir. Dil özelliklerinden yola çıkarak söz konusu eserin aşağı yukarı hangi dönemde ve hangi coğrafyada istinsah veya tercüme edildiği tespit edilebilir. Tanıtmaya çalıştığımız

yukarıdaki antlaşma belgesi de bu yöntemle incelenmiş, inceleme sonucunda antlaşmanın 16. yüzyıldan sonra Osmanlı ya da Safevî topraklarında Türkçeye tercüme edildiği saptanmıştır. Antlaşmada Hristiyan azınlıklar için pek çok ayrıcalığın tanınması, Ermeni azınlıkların hem Osmanlı hem de Safevî topraklarında yaşaması, Safevî döneminde Farsçanın yanı sıra Türkçenin de resmî konumda olması antlaşmanın Ermeniler aracılığıyla Farsça ve Türkçeye çevrildiğini olası kılmaktadır. Bu olasılığı, antlaşmanın Arapça bölümünde yer almadığı halde Türkçe çevirisinde her kimsenün üzerine ki Ermenilerdendir ibaresi destekler durumdadır.

Kaynaklar

- Anasian, Hakob. Little Works. Los Angeles: American Armenian International College, 1987.
- Caferî Mezheb, Muhsin. “Ahdnâme-yi Hazret-i Ali bâ Mesihîyân (Hz. Ali ve Hristiyanlar Antlaşması)”. Kitab-ı Mah Tarih ve Coğrafya 34 (1379), 3.
- Ercilasun, Ahmet B. Makaleler. haz. Ekrem Arıkoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
- Ergin, Muharrem. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2009.
- Esedi, Behram. Şah İsmail Hataî Divanı. Urumiye: Yazneşr Yayınları, 1399.
- Friedrich, Johannes. Târih-i Hathâ-yi Cihân. çev.: Firuz Rifahi. Tahran: Dünya Yayınları, 1368.
- Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 15 Ekim 2021. <https://sozluk.gov.tr>
- Kazvîni, Muhammed. Bist Makâle-yi Kazvîni (Kazvîni'nin Yirmi Makalesi). Tahran: Şark Yayınları, 1332.
- Kerimî, Muhammed Rıza. Dîvân-ı Eşâr-ı Türkî-yi Himmetî-yi Engûrânî (Himmetî-yi Engûrânî'nin Türkçe Şiirler Divanı). Tahran: Tekderah Yayınları, 1390.
- Mkrumyan, Gayane. “An Historical Evaluation of the Covenants of the Prophet Muḥammad and ‘Alî ibn Abî Ṭâlib in the Matenadaran”, Religions 12/2, (February 2021), 5-19. <https://doi.org/10.3390/rel12020138>
- Montazeri Moghaddam, Hamed. “Sulh ve Aştî der Asr-i Peyamber-i İslam (İslam Peygamberi Döneminde Sulh ve Barış)”. Neşriye-yi Marifet 40 (1380), 16-22.
- Nazîmâ, Ali - Reşad Faik. Mükemmel Osmanlı Lügati. haz. Necat Birinci vd. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Nesîmî, İmâdeddîn. Dîvân-ı Nesîmî. Tahran: İran Millî Şura Meclisi Kütüphanesi, 8641, 1b-138a.
- Orucov, Əlihədər vd. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti. 4 Cilt. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 2006.
- Salih, Neda. “Ahdnâme-yi Hazret-i Ali bâ Mesihîyân (Hz. Ali ve Hristiyanlar Antlaşması)”. Nedây-ı Sâdık 20 (1379), 61-66.
- Sepenta, Abdülhüseyn. “Ahdnâme-yi Mensub bi Hazret-i Ali Aleyhisselâm der

Müze-yi Çehel Sütun-i İsfahan (İsfahan Çehel Sütun Müzesinde Hz. Ali'ye Mensup Bir Antlaşma)". Neşriye-yi Vehid 9 (1343), 21-25.

Siyaki, Muhammed Debir. Nüzhet'ül-Kulub. Tahran: Tehurî Yayınları, 1336.

Tarama Sözlüğü. Erişim 20 Kasım 2021. <https://sozluk.gov.tr>

Timurtaş, Faruk. Eski Türkiye Türkçesi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Vajehyab. Erişim 26 Ekim 2021. <https://www.vajehyab.com>

Ekler

Ek 1: Antlaşmanın Başı

Ek 2: Antlaşmanın Metninin Bir Bölümü

Ek 3: Antlaşmanın Sonu